

ҒОЯ, БАДИИЯТ, ТАРКИБ ВА ТАРТИБ

*Пардаева Ирода Мамаюнусовна,
СамДЧТИ катта ўқитувчиси, (PhD)*

Калит сўзлар: бадий наср, комил инсон, авлиё, анбиё, камолот, гоя, Шоҳ Ғозий, Искандар, Ҳусайн Бойқаро, шоҳ, илоҳий, маънавий.

Ҳар қандай асарнинг ғоявий-эстетик таъсири ундаги шаклнинг мазмун билан уйғунлашувига, бу ҳодисанинг бетакрорлигига боғлиқки, бу асар композициясида намоён бўлади. Зеро, унда ёзувчи муносабати ҳал қилувчи вазифани бажаради.

Туркий тилда яратилган лирик, эпик ва насрий адабиётда ранг-баранг мазмун ва мавзулардаги асарларда зулмкор шахслар бадий талқинига кенг ўрин берилади. Бадий адабиётда подшоҳлар ва хонлар шахсига бўлган қизиқиш турли табақа вакиллариининг маънавий дунёси, адолатпешалиги, сиёсатчи ва тадбиркорлиги, маиший ҳаётдаги қиёфаси масалалари ҳар бир давр ва сиёсий-ижтимоий тузумда ўзига хос тарзда намоён бўлган. Бадий адабиётда бу мавзуга мурожаат этилиши ҳам сиёсий ва ижтимоий сабаблар асосида юз берган.

Ҳазрат Алишер Навоий ўзининг буюк эпик асари “Хамса”даги дostonларда, шунингдек, бир қатор насрий асарлари: “Тарихи анбиё ва ҳукамо”, “Тарихи мулуки Ажам”, “Муншаот”, “Мажолис ун-нафоис”, “Насойим ул-муҳаббат”, “Маҳбуб ул-қулуб”да пайғамбарлар, шоҳлар, ҳукмдорлар тасвирига алоҳида тўхталади, улар ҳақида ўз муносабатини билдириб, ҳокимият, давлат, халқ, жамият, бошқарув усуллари тўғрисида муайян фикр-мулоҳазаларини баён этиб боради.

XV-XVI асрлар бадий насри хусусиятлари ҳақида адабиётшунос олимлар ўз муносабатларини баён этар эканлар, насрий асарлар таркибидаги назм кўринишлари, бу соҳадаги анъаналарга муносабат, адабий ворисийликда ўзига хослик, оригиналлик масалаларига тўхталадилар. Адабиётшунос олима

С.Ғаниева шарқ адабиётида насрдаги бадиият ўрта асрлар арабий ва форсий манбаларида анча мукамал тарзда намоён бўлганлигини қайд этар экан, бу хусусият, айниқса, иншо санъатида ёрқин кўзга ташланганлигини баён этади. Турк халқлар адабиёти тарихида бадий насрнинг иншо санъатида ёзилган мактубларидан биринчи бўлиб мажмуа тузган Алишер Навоий бу соҳада ҳам ўзининг бадий-эстетик қарашлари борлигини аён этади. Улуғ шоир насрий асар композициясидаги назмий парчалар ўрни ва аҳамиятига алоҳида эътибор қаратади. Хусусан, Навоий “Муншаот”и бадиияти ҳақида сўз борар экан, “Мажмуадаги деярли барча мактубларда иншо санъатининг яна бир фаол бадий компоненти - турли жанрдаги шеърлардан парчалар келтиришга риоя қилинган. Бу шеърлар бир ўринда хатнинг мазмунини тўлароқ очишга, муаллиф кайфиятини бўрттириб кўрсатишга хизмат қилса, бошқа ерда дуо, тилак, лирик чекиниш маъносида келади. Ҳамма ҳолларда ҳам шеърлар хатларнинг психологик ва эмоционал таъсир кучини оширишга хизмат қилади”, – деган мулоҳазаларни баён этади таниқли адабиётшунос олима [5, 213].

Бадий наср малоҳати ҳақида сўз борганда таниқли адабиётшунос олим Ҳ.Қудратуллаев Алишер Навоийнинг бу соҳадаги эстетик талабларига эътибор қаратади. Олим Навоий насрий асарларида қўлланилган шеърий матнлар, бадий санъат воситалари ҳар доим ҳам муайян сюжет, воқеа-ҳодиса ривожига аниқ шахс характерини ёритишга қаратилмаганлиги, балки аксар ҳолларда асардаги кичик деталларга жозоба бағишлаши, муаллиф фикрига сайқал беришда ҳам қўл келишини қайд этади. У улуғ шоир

кексалик даври ижодига оид бир парчани кузатар экан: “Кўриниб турибдики, Навоий насрий асарларида ўзининг шоирона ташбиҳ ва ўхшатишлари, муносиб ибора ва сўзлари билан кишининг рухий ҳолатини аниқ тасвирлаган. Ҳар бир рамзий ифода киши вужудидаги ўзгаришларни яққол акс эттирган. Ана шу жиҳат ҳам Навоий насрининг услуби, адиб маҳоратини белгилловчи ўзига хосликдир”, – деган хулосага келади [5,332].

Навоий дostonлари ва насрий асарларини кузатадиган бўлсак, уларнинг қарийб барчасида Султон Ҳусайн Бойқаро шахси муайян бадиий образлар, тимсоллар воситасида акс эттирилган, унинг бошқарув усули, ҳокимиятдаги роли ижобий тарзда ёритилган, “одил шоҳ” сифатида тасвирланган. Лекин, шу билан биргаликда, муаллиф унга танқидий муносабатда бўлиб, орзусидаги идеал шоҳ - Ҳусайн Бойқародан ўрнак олишга чақиради. Масалан, “Ҳамса”нинг биринчи достони “Ҳайрат ул -аброр”даги Шоҳ Ғозий, “Сабаъи сайёр”даги Баҳром, “Садди Искандарий”даги Искандар образларининг ҳаётий тажрибаларидан, адолатпешалигидан, саҳийлигидан, донолигидан ибрат олишга, шунингдек, уларнинг қисматидан бохабар бўлиб, улар қилган хатоларни такрорламасликка даъват этади. Шу образларда шоир Султон Ҳусайн Бойқаронинг бадиий тасвирини беради ва султоннинг барча сифатларини уларда кўради. Маълумки, Навоий ўзининг барча лирик, эпик ва насрий асарларида “Шоҳ Ғозий” деб, рамзий маънода, Султон Ҳусайн Бойқарони атайди ва Шоҳ Ғозий тимсолида орзусидаги идеал шоҳ қиёфасини кўради. “Сабаъи сайёр” достонида Султон Ҳусайн Бойқарони огоҳлантириб, Шоҳ Баҳром қисматидан унинг майхўрлигига алоҳида урғу беради, шаробга берилишдан қайтиши лозимлигини уқтиради. Агарда шоҳ майхўрликка берилса, унинг аҳволи ҳам худди Баҳромники сингари бўлиши мумкинлигини асар охирида Султон Ҳусайн Бойқаро ва унинг ўғилларига мурожаат қилиш орқали таъкидлайди. Шоир насрий асарлари “Тарихи мулуки

Ажам”, “Мажолис ун-нафоис”, “Маҳбуб ул-қулуб”, “Вакфия”да ҳам Султон Ҳусайн Бойқаро тасвирига алоҳида тўхталади, унга махсус боблар (“Мажолис ун-нафоис”нинг 8-боби) ажратади. Уларда ҳам Султон Ҳусайн Бойқаро адолатли ҳукмдор “Шоҳ Ғозий” номи билан тилга олинади ва унинг мукаммал қиёфаси акс эттирилади. Назмда эса Шоҳ Ғозийга атаб “Ҳилолия” қасидасини битади.

“Тарихи мулуки Ажам” ҳам Навоийнинг бошқа асарлари сингари, асосан, ўз даврининг ижтимоий-сиёсий талабларидан келиб чиқиб ёзилган. Бу асарда тўрт табақа, тўрт сулола вакилларида иборат Эрон подшоҳларининг деярли барчасига, биринчи афсонавий подшоҳ Қаймардан бошлаб, сосонийларнинг сўнгги вакили Яздигурди Шахриёрғача маълумот беради. Уларнинг тарихда нима иш қилиб, қандай ном қолдирганига тўхталади [4,442]. Асар композициясида Навоий асарда ўзининг илғор ғояларини мозийга қараб гавдалантиради, мозийдаги адолатли подшоҳларни, улар даврини ўз замонига қарама-қарши қўяди ҳамда ҳукмдорларни улардан сабоқ олишга ундайди. Адиб асарда давлатда осойишталик, ҳақиқат ва тинчлик ўрнатиш халқпарвар, адолатли подшоҳларга боғлиқ, деган фикрни олдинга суради. Адиб бу асарида подшоҳларнинг шахсий ҳаётларини ёритишни эмас, балки уларнинг жамиятга, халқ ва мамлакат манфаатига муносабатларини кўрсатишни олдида мақсад қилиб қўйган.

Асарлар матнида ўрин олган шеърӣй парчалар донишмандлар томонидан айtilган ҳикматли сўзлар асосида қурилган бўлиб, бунга “Тарихи анбиё ва ҳукамо” асаридаги “Ҳукамо зикри” бобида келтирилган кичик ҳажмли шеърларни мисол қилиб кўрсатиш мумкин. Алишер Навоийнинг ахлоқий-маънавий ғояларидан бири хирс, таъма, дунёпарастликка қарши кураш ушбу шеърӣй байтларда ҳам ўз аксини топган. Масалан:

Зарари борча элга ом ўлғай,

Ким, таом устида таом ўлғай [1,62].

Ушбу шеърӣ байт Нӯширавони одил замонида яшаган Содиқ номли файласуф томонидан айтилган “Ло яъкул таоман ва фи меъдатика таомун» ҳикматли сўзининг мазмуни асосида юзага келган. Навоӣ: “Бу муфид сўз анинг сўзларидиндурким шоҳ ва гадоға фойдаси омдур” [1,62], - дейди. Таом устида таом емоқ - бу нафси жиловлай билмаслик, нафсга кул бўлмоқликдир. Бу ҳайвоний хислатдан узоқ бўлиш шоҳ ва гадо учун ҳам бирдай зарур. Иккисини ҳам инсонийликдан узоқлаштиради, иккисини ҳам барбод қилади. Аллоҳ берган ризққа қаноат қилмоқлик, бориға шукур қилиб яшамоқ лозим. Таом билан тўйинган киши очкўзлик қилиб, яна таом ейиш учун яшайдиган онгсиз мавжудот - ҳайвонларга ўхшашдир. Навоӣ ана шу ҳолатни бадий тасвирлаш орқали подшоҳларга панд-насихат беради. Давлат бошқарувида нафсга берилиб кетиш туфайли халқдан кўплаб солиқлар йиғишни қоралайди, бу нарсa мамлакат тинчлигининг барқарорлигига хавф солиши мумкинлигидан огоҳ этади.

Навоӣ шоҳ ва халқ ўртасидаги муносабатни Аристотелнинг ҳикматли сўзларига таянган ҳолда қуйидаги байтда тасвирлайди:

Шоҳ дарё ва халқ эрур анҳор,
Иккисининг суйиға бир маза бор
[1,61].

Демак, ҳукмдор ва халқ бир тани - жон экан, Навоӣ шоҳ ва халқни бирдамликка чақиради.

Проф. М.Муҳиддинов комил инсон ҳақидаги фикрларини шундай баён қилганлар: “Комил инсон хусусиятлари билан анбиё ва авлиёларнинг хусусиятлари орасида ўхшашлик бор. Инсон – бенуқсон эмас, айниқса, дунё ва шайтоний нафс унинг руҳига кишан, уни йўлдан оздириб туради. Шу боис камолот йўли ва нафси маҳв этиб, фоний қилиб, маърифат эгаллашдир. Илоҳий маърифат кишида қанча кўп бўлса, у шунча ориф ва комилдир. Чунки Аллоҳ таоло инсон қалбини ўз маърифатининг хазинасига айлантирган:

Офаринишдин қилиб инсон ғараз,

Они айлаб халқ ичинда беэваз.

Кўнглин онинг махзани ирфон қилиб,

Ул тилисм ичра ўзни пинҳон қилиб,
Розий махфий ганж ўлуб бу турфа жисм,

Сунъидин ул ганж ҳифзига тилисм,
Ҳам тилисм ул махзан узра, ҳам омин,

Офарин сунъинга, эй жон, офарин.

Демак, Навоӣ фикрича, Тангри таоло дунёни инсон туфайли бино этган, чунки дунёни яратишдан мақсад Инсонни яратиш эди. Чунки инсон Аллоҳнинг ердаги халифаси, инсон қалбида илоҳий ирфон хазинаси тилисм қилинган. Инсон шу хазинага посбон. Агар киши шу тилсимотни очолса, ўзлигини англаса, у буюклик сари қадам қўяди. Шундай қилиб, комиллик-ўзлигини ва ўз раббини англашдан иборат [3,29].”

Алишер Навоӣ бутун ижодий фаолияти давомида бу олам моҳиятини инсондан қидирди ва инсонда кўрди. Унинг фикрича, инсон руҳи жисмидан айрилмасдан ҳам камолот даражасига кўтарила олади, фақат ҳайвоний, шахвоний иллатлардан халос бўлгандагина бу ҳолат юз беради. Шу туфайли Навоӣ шеърӣ асарларида ҳам, насрий асарларида ҳам инсонни ўзлигига қайтишга, аслини танишга чорлайди. Комил инсон даражасига эришган Муҳаммад алайҳиссаломни ўрнак сифатида кўрсатиб, мана сенинг асл кўринишинг қандай, сен ўшандай ҳолингга қайтиш ўрнига ҳайвон сингари тубанлашиб бормоқдасан, бу йўлдан эртароқ қайт деб, огоҳлантиради.

Навоӣнинг ана шундай ғоя илгари сурилган тарихий асарлари “Тарихи анбиё ва ҳукамо” ва “Тарихи мулуки Ажам” даги шеърӣ матнлар алоҳида эътиборга лойиқ. Азалий, қадимий мавзулар (ахлоқий, фалсафий, дидактик, таълим-тарбиявий ва шу кабилар) бу парчаларнинг барҳаётлигини таъминлаган.

Инсон умри - бир лаҳзалик. Ана шу берилган лаҳзалик имкониятдан унумли фойдаланмоқ, ўз аслига қайтмоққа улгурмоқ, шошилмоқ лозим. Бу дунё -

ёлгончи дунё. Ғафлат уйкусидан уйғониб, унинг ўткинчи бойликларига, шодликларига шайдо бўлиб қолмаслик керак. Баъзида инсон ўзлигини унутиб, фоний олам ўйинларига берилиб кетади. Кетмоқлик онлари тобора яқинлашаётганлигини ёддан чиқаради. Навоий ана шундан қайғуга тушади.

Мана шундай ғоявий мазмун сингдирилган шеърий матнлар ўзининг фалсафийлиги, ахлоқийлиги билан ажралиб туради. “Тарихи анбиё ва ҳукамо”даги шеърий матнлар шоирнинг ҳаёт тажрибалари, донишмандлар ҳикмати асосида майдонга келган фалсафий-ахлоқий мазмундаги ҳамда панд-насихат хусусиятларига молик байт, рубоий ва китъалардан иборатдир [2,132].

Навоий ўзининг тасаввуфий қарашларидан асарлардаги шеърий

матнларга чуқур ахлоқий мазмунни сингдиришда атрофлича фойдаланган. Инсон қисмати азалийлиги, пешонасига битилган тақдир ўзгармаслиги, барчага у бирдек эканлиги, у шоҳми, гадоми, албатта, бу дунёни тарк этиши муқаррар эканлиги каби ҳаётий ҳақиқатларни акс эттиришида шеърий матнларнинг фалсафийлиги кўзга ташланади. Бундай хусусиятдаги фалсафий қарашлар албатта тасаввуфдан озиқланади. Чунки, тасаввуф, бир томондан, дин ва шариат, иккинчи томондан, фалсафа ва ҳикмат билан боғлиқ ҳолда ривожланиб, ўзига хос фалсафий, диний йўналишларга эгалиги билан адабиётимизга ўз таъсирини ўтказиб келган. Унинг акси сифатида Навоий шеъриятидаги тасаввуфий қарашларни мисол қилиб кўрсатиш мумкин.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Алишер Навоий. Тарихи анбиё ва ҳукамо. – Самарқанд: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриётининг бўлими, 1990. – 138 б.
2. Валихўжаев Б. Ўзбек адабиёти тарихи. XV асрнинг иккинчи ярми. 1-қисм. – Самарқанд, 2002.
3. Мухиддинов М. Комил инсон – адабиёт идеали. –Тошкент: Янги аср авлоди, 2005. – 206 б.
4. Ўзбек адабиёти тарихи. 5 томлик. 2-том. – Тошкент: Фан, 1977. – 460 б.
5. Қудратуллаев Ҳ. Бобур армони. –Тошкент: Шарқ нашриёти-матбаа акциядорлик компанияси бош таҳририяти, 2005. – Б.371.

Пардаева И. Идея, художественность, содержание и порядок. В данной статье, на основе анализа произведений Алишера Навои "Тарихи мулуки Аджама" и "Тарихи анбие и ҳукамо", определяется, что "назмийют" не является состоянием искусства, проза и "назм" взаимодействуют, как в идейном, так и в художественном планах на основе гармоничных отношений.

Pardayeva I. Idea, artistry, content and order. In this article basing on the analysis of writings of Alisher Navoi "Tarihi muluki Ajam" and "Tarihi anbiyo and hukamo", it is determined that nazmiyyut is not a state of art, prose and nazm are in interaction, both in ideological and artistic terms in a harmonious relationship.